

VRANGEL BÁRÓ A KRÍM FÉLSZIGETEN A POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

Vrangel tábornok diktatúrája szerves folytatása volt Gyenyikin rendszerének. Igaz, Vrangel kritizálta Gyenyikint, de kritikája nem az előző rezsim alapelveire vonatkozott, hanem csak a mindennapi gyakorlatára. Ugyanakkor Vrangel rendszere a fehér-gárdista államszervezési próbálkozások egyfajta befejezésének tekinthető.

Vrangel útja a fehér mozgalom élére

Pjotr Nyikolajevics Vrangel (1878–1928) egy kiterjedt balti német nemesi család sarjaként jött napvilágra. A család a 18. századtól kezdve az orosz cárok szolgálatában állt. A későbbi fehér tábornok közvetlen ősei már nem voltak különösen gazdagok, de a származásuk révén mégis fontos kapcsolatokkal rendelkeztek, és a társadalom felső köreinek kapui nyitva álltak előttük. Vrangel tábornok apja a családi hagyományoktól némileg eltérően nem katonai, hanem civil, üzleti pályát választott magának, és egy biztosítótársaság igazgatója lett. A fiatal báró is a katonatiszti iskola helyett először bányászati főiskolára iratkozott be, és megszerezte a bányamérnöki diplomát. Ez utóbbi viszonylag szokatlan volt arisztokrata körökben, de őt különösebben nem zavarta, hiszen a fővárosi felső körök így is befogadták.¹

A kötelező katonai szolgálat során, amelyet természetesen egy arisztokrata ifjúhoz méltóan a lovassági gárdában töltött le, viszont úgy döntött, hogy mégiscsak a katonai pályát választja. Részt vett az orosz–japán háborúban. Az első világháború elején bátorságáért kitüntették, majd az uralkodó szárnysegédje lett. 1914 decemberében pedig ezredessé léptették elő, és egy lovassági kozákezred parancsnoka lett. Az 1917 januárjában még csak 39 éves báró már tábornok volt. Karrierjét részben a harcmezőn elért sikerei, részben származása és személyes adottságai segítették elő. Ezenkívül jól házasodott, egy udvarhoz közeli családba nősült. Természetesen, mint a legtöbb hozzá hasonló lovassági gárdatiszt, feltétlenül lojális volt a monarchiához és a dinasztiahoz.²

Ilyen előzmények után talán érthető, hogy nem üdvözölte a februári forradalmat, amelyet az anarchia kezdetének tekintett.³ Érdekes, hogy tudott közvetlen felettese, Krimov tábornok palotaforradalommal kapcsolatos terveiről. Vrangel ugyan nem helyeselte előljárója terveit, de nem is jelentette fel. Az utolsó cártól ő sem volt elragadtatva, és lemondását egyáltalán nem tekintette a legfőbb bajnak, hiszen ahogy visszaemlékezéseiben írja: *„A hadsereg ugyanúgy, mint az egész ország pontosan tudta, hogy az uralkodó a cselekedeteivel leginkább saját maga ássa alá a trónját... Felesküdvé az új uralkodóra, az orosz emberek, mint évszázadok során mindig, tovább szolgálták volna a cárt és a hazát.”* Annál nagyobb bajnak tekintette viszont azt, hogy Mihail Alekszandrovics nagyherceg is lemondott a trónról, mert *„a cár bukásával együtt megbukott a hatalom eszméje is, az orosz nép tudatából pedig eltűnt kötelességeinek tudata”.*⁴

Vrangel továbbra is elvi monarchista maradt, azaz magának az eszmének és nem a konkrét személynek volt a híve. Akkor sem volt hajlandó vörös szalagot viselni a kabátján, amikor azt Bruszilov, Kornijilov, sőt még az uralkodócsalád néhány tagja is megtette.⁵ Tüntetően figyelmen kívül próbálta hagyni a változásokat, kivéve azt, hogy a hadsereggel együtt ő is felesküdt az Ideiglenes Kormányra. Az új kormány

„gyengekezűségével” és „engedékenységevel” viszont elégedetlen volt, és már tavasz óta azon a véleményen volt, hogy fegyveresen fel kell lépni az ilyen jellegű hatalom ellen, és „rendet kell teremteni”. Emiatt kapcsolatot keresett a hasonló gondolkodású csoportokkal. Rangja szerint ugyan még nem tartozott a legfelsőbb tábornoki elitbe, de származásánál fogva sok ismerőse volt ezekben a körökben. Bár támogatta Kornyilov terveit, aktívan nem sikerült bekapcsolódnia a hatalomátvétel kísérletébe. Emiatt nem is érték különösebb retorziók a puccs leverése után.

Az októberi eseményekről Vrangelnak jellegzetes véleménye volt. Szerinte „a fővárosban megismétlődtek a februári napok”.⁶ Az új kormányzattal már nem tudott kibékülni, lemondott és távozott a hadseregből. Ennek ellenére nem vett részt a fehér mozgalom létrehozásában. Családjával együtt a Krím félszigetre távozott, ahol egy jaltai villában békés életet folytatott, egészen a bolsevikok helyi hatalomátvételéig. Rövid időre ő is börtönbe került, de eltérően sok más tisztársától a bárót végül elengedték.⁷ Miután a félszigeten folytatódott a régi tisztek üldözése, Vrangel családjával együtt inkább a hegyekben bujkált, egészen a német megszálló csapatok megérkezéséig, amelynek kifejezetten örült, mert számára biztonságot hoztak és bizonyos közrendet a zilált félszigetre.

Vrangel viszonya a németekhez más volt, mint Gyenyikiné, Kolcsaké vagy Bruszilové. Hiányzott belőle a sok főtisztre jellemző megrögzött németellenesség és antantpártiság. Az egyes szeparatista és autonomista törekvésekhez is nyugodtabban viszonyult. Ennek ellenére nem volt hajlandó a németek által támogatott szeparatista krími tatár kormányzat által szervezett haderő élére állni. 1918 áprilisában viszont eleget tett Szkoropadszkij hetman meghívásának, és meglátogatta őt Kijevben. A hetman szerveződő csapatainak vezérkari főnöki posztját kínálta fel régi arisztokrata ismerősének és katonai bajtársának, amit viszont Vrangel nem vállalt el, hiszen az a hadsereg még jóformán nem is létezett. Ugyanakkor megértőbb volt Szkoropadszkij cselekedeteivel szemben, mint az önkéntes tábornokok, akik elítélték a hetman „ukránosdi” játékát. A kijevi út eredménytelensége után már csak egy lehetősége maradt: a Kubány vidékén szerveződő önkéntes hadsereg.

Vrangel családjával együtt 1918 augusztusában érkezett meg Jekatyerinodarba, ahol a bárót egy szerveződő lovas hadosztály élére állították. Ez a kinevezés ugyan megfelelt október előtti pozíciójának, de az első hónapok az önkéntes hadseregben ennek ellenére nem voltak könnyűek, mivel sokáig képtelen volt felfogni a hadseregben végbement változásokat. A fegyelem például sokkal lazább volt, mint korábban, különösen a tiszti századokban, a kozákok pedig többnyire úgy akartak tekinteni a parancsnokokra, mint igazi bajtársra. A merev Vrangeltől mindez idegen volt. Idővel mégis kivívta katonái és tisztársai tiszteletét.⁸ 1918 végén már a kaukázusi önkéntes hadsereg parancsnoka volt. 1919 tavaszán jelentkeztek viszont az első nézeteltérései Gyenyikin tábornokkal. A vita döntően taktikai jellegű volt, és arról szólt, vajon szabad-e belekezdeni egy Moszkva elleni átfogó támadásba azelőtt, mielőtt Caricinnál egyesültek volna a gyenyikinista és kolcsakista hadseregek. Gyenyikin a mielőbbi támadás híve volt, Vrangel viszont inkább az egyesülést támogatta.⁹ Nagyon sok főtiszt a báróval volt szolidáris ebben a vitában.¹⁰

Ez a vita Gyenyikin ellenzékéhez sodorta Vrangelt, amely ellenzék egyáltalán nem volt kis létszámú. Gyenyikint és Romanovszkijt egyre több bírálata érte. A jobboldali körök azért kritizálták őket, mert nem tűztek ki mozgalmuk zászlajára tisztán monarchista jelszavakat, amelyektől sokan csodát vártak. Ugyanezeknek a köröknek

Gyenyikin kurzusa túl „liberálisnak” tűnt. Mások az alárendelt tábornokokkal szembeni gyengekezűségért és engedékenyséért marasztalták el a főparancsnokot.

Az Oroszország Állami Egyesítésének Tanácsa, mint a dél-oroszországi jobboldal egyik legbefolyásosabb politikai szervezete, a fentiek miatt lépett kapcsolatba Vrangel tábornokkal, akiben potenciális szövetségésüket látták. Ebből a közeledésből valóban egy hosszabb távú együttműködés bontakozott ki, amely 1920-ban meghozta a maga gyümölcsét, amikor Alekszandr Krivosein, a tanács vezetője kormányfő lett a Vrangel kormányzó alatt működő orosz kormányban.

Az ambiciózus Vrangel meglepően ügyesen építette ki kapcsolatát az ellenzéki körökkel. A kapcsolatépítést megkönnyítette társadalmi háttere, gondolkodása, rugalmassága és politikai ügyessége, amely általában nem jellemezte a fehérgárdista tábornokokat. A Vrangel és Gyenyikin közötti viszony egyre rosszabbodott. A konfliktus mögött a fentiekén kívül bizonyos szociokulturális okok és antipátiák is álltak. Ez Vrangel emlékirataiból is kitűnik, amelyekben a báró jellemezni próbálta felettesét. Minősítése során természetesen igyekezett saját lojalitását és vezetője iránti tiszteletét is kifejezni, ahogy egy igazi tiszthez illik. Ezért minden közös vitájuk ellenére az egyik legkiemelkedőbb és leggerincesebb orosz tábornoknak tartotta Gyenyikint, aki saját karrierjét kizárólag önmagának köszönhette. Élettapasztalatánál fogva mindenről saját véleményt alkotott, elveihez pedig mindig szilárdan ragaszkodott.

Másfelől viszont Vrangel szerint Gyenyikin, aki egyébként jól tudott beszélni, soha nem volt képes a katonákat lelkesíteni. Külsejével és életvitelével inkább egy átlagpolgárra emlékeztetett. A hadsereg csúcsán is megőrizte a korábbi „provinciális, kispolgári, enyhe liberális színezetű” környezetének vonásait. Mint a lenről jött emberek általában, mindig óvatos és bizalmatlan volt az arisztokráciával, az udvarral és a gárdával szemben, egyes kérdésekben pedig túlzottan sértődékeny. Vrangel szerint a sors által rákényszerített, intrikákkal és szenvedélyekkel teli politikában idegennek érezte magát, *„elveszettnek tűnt, félt a tévedésektől, senkiben sem bízott, és ugyanakkor nem talált magában elég erőt ahhoz, hogy erős és biztos kézzel vezesse az állam hajóját a viharos politikai tengeren”*.¹¹ Ebből a minősítésből jól látható az, amit az arisztokrata Vrangel kifogásolt egyszerűbb származású parancsnokában. A báró éppen azokból a körökből származott, amelyektől Gyenyikin idegenkedett és tartott, s amelyek azt hitték, hogy ők hivatottak „politikát csinálni” az Orosz Birodalomban.

A nagyon is katonai és értelmiségi beállítottságú (bármilyen furcsa e kombináció, de az volt a helyzet) Gyenyikinből valóban hiányzott az a csillogás, viselkedés és finom politikai érzék és tapintat, amellyel ellensúlyozni tudta volna a hozzá képest fiatal, dinamikus és ambiciózus arisztokrata előrenyomulását. Gyenyikin rendszerint felfogta a főbb politikai tendenciákat, jó elemző volt, ítélőképesége és politikai problémaérzékenysége is jobb volt a fehérgárdista átlagnál. Két dologban azonban gyenge volt: a számára fontos ügyekben túlzottan ragaszkodott az elveihez, ami a rugalmasságtól fosztotta meg, továbbá nem volt ügyes a taktikázásban, a politikai ellenféllel való elegáns és csendes leszámolás művészetében. Valóban hiányzott belőle az a politikai rutin, amelyet csak hosszú pályafutás során lehet megszerezni. Vrangel pedig e téren gyorsabban tanult. Gyenyikin például úgy próbált védekezni a báró előretörésével szemben, hogy mellőzni kezdte, de az nem ment könnyen, mert Caricinnál Vrangel komoly sikereket ért el. Látványos mellőzése pedig csak további jó pontokat szerzett neki a főparancsnok jobboldali ellenzékének soraiban. Az ellenzék pedig elkezdte a báró „mediális” népszerűsítését, amit megkönnyített, hogy Vrangel alkalmas volt erre.

Hamar sikerült kialakítani a fekete cserkesz egyenruhát viselő, magas és elegáns „fekete báró” imázsát.

1919. június végén egy nagy fehér támadás indult, amelynek fő célja Moszkva bevétele volt. A gyenyikinista csapatok veszélyesen megközelítették a fővárost, azonban októberben megtorpant a támadás, majd nagy és rendezetlen visszavonulás kezdődött. Mindez nemcsak katonailag, hanem lélektanilag is nagyon megviselte a fehéreket. Gyenyikin egyre népszerűlenebb lett. 1919 őszén a két tábornok közötti konfliktus nyílttá vált. December 9-i jelentésében Vrangel nyíltan elemezte a Moszkva elleni támadás és általában a fehér Dél problémáit. *„Szüntelenül előrehaladva a hadsereg széthúzódott, a hátországi intézmények aránytalanul megnövekedtek... A háború a zsákmányszerzés eszköze lett, a helyi forrásokkal való gazdálkodásból rablás és spekuláció lett... A bolsevikoktól eleget szenvedett és nyugalomra vágyó lakosság, amely az előrehaladásnál lelkesen üdvözölte a hadsereget, hamar megtapasztalta a saját bőrén a rablások, az erőszakoskodások és az önkény szörnyűségeit. A végeredmény: a front lezüllése és felkelések a hátországban... A hadsereg mint harci erő többé nem létezik.”*¹² Ezek után Vrangel a katonai vezetők körében próbált szövetségeket találni Gyenyikin ellen, de egyelőre még sikertelenül, mert a régi vezetők többsége lojális maradt régi harcostársához. Gyenyikin sem maradt tétlen, és 1920 februárjában felmentette Vrangelt tisztségei alól és elküldte a hadseregből.

Vrangel családjával és legközelebbi politikai szövetségeseivel (Sztruve, Krivosein, Satyilov) együtt elhagyta a félszigetet. Nemsokára arról értesült, hogy az elégedetlen tábornokok egy katonai tanácsot szerveznek, amely az új főparancsnok személyéről fog dönteni. Gyenyikin pozícióját ugyanis véglegesen meggyengítette az előkészítetlen, és ezért katasztrófába fulladó novorosszijszki evakuálás.¹³ A főparancsnokot személy szerint is nagyon megviselte ez a tragédia,¹⁴ és ezért úgy döntött, hogy tovább nem védekezik ellenzékének támadásaival szemben, és lemond.

Vrangel célkitűzései

Az új vezér megválasztásának céljából Gyenyikin összehívta a már említett katonai tanácsot, ami ismét megmutatta, hogy a tábornokok irányította Dél-Oroszországban mi számít a legfőbb hatalom forrásának. A tábornoki tanácskozás ötlete egyébként már néhány hete felmerült a főparancsnokkal elégedetlen főtisztek körében. Gyenyikin is érezte, hogy elszigetelődött, és ezért 1920. március 21-re (azaz április 3-ra) egy titkos távirattal Szevasztopolba összehívott egy tanácskozást. Meghívást kaptak a hadtestparancsnokok, továbbá ez egyes hadosztályok parancsnokai és a parancsnokságuk alá tartozó dandár- és ezredparancsnokok majdnem fele. A Doni Hadsereget két vezetőjének és hat legmagasabb rangot viselő tisztjének kellett képviselnie. Meghívták a flotta vezetőit, illetve külön-külön a legnépszerűbb tábornokokat is. Az elnöki teendőket Dragomirov tábornokra ruházta rá Gyenyikin.¹⁵

Gyenyikin döntése és a tanácskozás összehívása minden korábbi pletyka ellenére meglepetést okozott sok fehér tábornoknak és tisztnek. Sokan kívánták ugyan a vezetőváltást, azonban egy parancsnokot választó „tábornoki szovjet” arra emlékeztette őket, ami ellen 1917-ben harcba indultak. A helyzet mindenesetre furcsa volt. A megjelölt napon ugyan összejöttek a meghívott vendégek, azonban a tanácskozás túl kaotikussá vált. Néhány tábornok egyenesen megkérdőjelezte a megbeszélés értelmét, mivel szerintük a főparancsnok megválasztása nem lehet az alárendeltek dolga, ezért

az ilyen eljárás megengedhetetlen. Az első nap emiatt eredménytelenül telt el, és semmilyen döntés nem született.

A másnap érkező résztvevők már zárt ajtót találtak, amely mögött a 13 legfontosabb tábornok tanácskozott. A szoba előtt idegesen sétálgatott Vrangel tábornok, aki azt a hírt hozta magával, hogy az angol szövetségesek nem hajlandók tovább segíteni a fehéreket. A báró megválasztása esetén csak az evakuálás előkészítésére volt hajlandó vállalkozni. Miután Gyenyikin nem változtatta meg lemondó szándékát, amire egyesek kérték, végül a tábornokok megegyeztek Vrangel személyében, akinek aztán Gyenyikin utolsó parancsában átadta a hatalmat, majd külföldre távozott.¹⁶ Formálisan tehát Vrangel a hatalmát nem választásnak, hanem az előző főparancsnok jogi aktusának köszönhette, ami némileg megnyugtathatta a konzervatívabb tábornokok lelkiismeretét, mivel az összhangban volt a fehérgárdista katonatisztek mentalitásával és gondolkodásával. Nem szabad ugyanis elfelejteni egy fontos tény. Amikor 1918 decemberében Gyenyikin lett a teljhatalmú és egyetlen főparancsnok, ő volt egyben a rangidős tiszt is, aki mellesleg elejétől kezdve ott állt a „Fehér Úgy” bölcsőjénél. Mindezt nem lehetett elmondani Vrangelről. Emiatt volt fontos az, hogy Vrangel a főtisztek támogatásán kívül korábbi előljárójától is megerősítést nyerjen.

Az ambiciózus Vrangel majdnem megoldhatatlan feladatra vállalkozott, amikor átvette a vezetést. A fehérek kezében csupán egy kis félsziget maradt, amelynek nem voltak sem nyersanyag-, sem élelmiszer-tartalékai, viszont nagyon sok helyi lakos és menekült zsúfolódott itt össze. Több millióan voltak, és mindannyian egy teljesen dezorganizált és a vereségek súlya alatt erkölcsileg lezüllött hadsereg védelmében bíztak. A külföldi szövetségesek pedig nem voltak már hajlandók finanszírozni egy vesztett ügyet, legfeljebb a régi szövetségeseik evakuálását.

Ennek ellenére Vrangel meglepően ügyesen végezte a dolgát. Ismerve a körülményeket, amelyek között átvette a hatalmat, az eredmények figyelemre méltóak. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikában eredetileg tapasztalatlan Vrangel nagyon jó érzékkel ki tudta választani a megfelelő és hozzáértő munkatársakat. Ezenkívül jó szervezőnek bizonyult, aki tudott észérvekkel, akarattal és lendülettel hatni az alárendelt munkatársaira. A kortársak visszaemlékezései szerint anélkül jutott vezető szerepbe, hogy különösebben átgondolt elképzelései lettek volna, de bízott saját intuíciójában, valamint abban, hogy élettapasztalatánál fogva képes lesz levonni a megfelelő politikai következtetéseket. Mindig konkrét célt állított maga elé, amelynek eléréséhez aztán bármilyen eszközt hajlandó volt felhasználni.¹⁷

Amikor Vrangel átvette a hatalmat, egyetlen komolyabb célja volt, mégpedig a szervezett evakuálás előkészítése. Ehhez először rendbe kellett szednie a teljesen szétzilált hadsereget és államapparátust. Az utóbbi során nem riadt vissza nagyon szigorú intézkedésektől sem, a garázdálkodó gárdatisztek felakasztását is beleértve. Ezzel drasztikusan ugyan, de hatékonyan sikerült felrázni a fehér tábornokokat, Gyenyikinnek valószínűleg soha nem bocsátottak volna meg ilyen intézkedéseket, Vrangel viszont mindezt megtehetette, amit egyrészt a mögötte álló jobboldali politikai erők feltétlen támogatásával, másrészt pedig azzal a felfokozott lelkiállapottal lehet megmagyarázni, amely a fehéreket a novorosszjizszi katasztrófa után hatalmába kerítette.

Az evakuálás előkészítésén kívül Vrangelnek volt még egy fontos elképzelése, amely ugyan csak fokozatosan alakult ki, és eredetileg főképp arra szolgált volna, hogy némi perspektívát adjon a félszigetre menekült százezreknek, idővel mégis dominánssá vált. Természetesen az adott körülmények között gondolni sem lehetett a Moszkva elleni hadjáratra, és arra sem, hogy a lassan konszolidálódó fehér haderő

belátható időn belül megdönti az egyre erősödő szovjethatalmat. Első fontos programadó beszédében Vrangel még nem beszélt ugyan erről, de a következő, áprilisi sajtónyilatkozatában, amelyben a fehérek kudarcainak az okait elemezte, megpróbálta meghatározni az új kormányzat követendő politikáját: „*Oroszországot nem csupán a Krímből vezetett Moszkva elleni győzedelmes hadjárattal lehet felszabadítani, hanem azáltal is, hogy legalább egy darabka földön teremtünk olyan rendet és olyan életkörülményeket, amelyekre felnéznek a vörös iga alatt sýnylódó népi erők.*”¹⁸

Vrangel ezzel tulajdonképpen deklarálta lemondását arról a fehér mozgalom számára szentnek számító célkitűzésről, miszerint minél hamarább be kell venni a vörös Moszkvát, közben pedig nem kell különösebben törődni a hátországgal és a belpolitikával, hiszen ezek a kérdések a győzelem után megoldhatók. Ehelyett magáévá tette a „*két Oroszország*” elvét, azaz el akarta kezdeni építeni a Szovjet-Oroszországhoz képest alternatív „*fehér*” Oroszország modelljét. Vaszilij Sulginnal folytatott egyik beszélgetésében, amelyet Sulgin néhány évvel később felidézett írásában, Vrangel a következőképpen foglalta össze nézeteit: „*Fel kell hagyni Oroszország elfoglalásának politikáját... Arra törekszem, hogy a Krímben, akár ezen a darabka földön élhetőbbé tegyem az életet, hogy megmutassam a maradék Oroszországnak... ott, nálatok kommunizmus, éhség és Cseka van, itt, nálunk pedig elkezdődött a földreform, bevezetik a voloszty-zemsztvót, a rendet és a lehetséges szabadságot... Ilyen feltételek mellett lehet majd előhaladni, lassacskán ugyan, nem úgy, mint Gyenyikin idején, hanem valóban lassan, maguk után megerősítve minden bevett pozíciót. Akkor a bolsevikoktól elvett kormányzóságok az erőink forrásai lesznek, és nem a gyengeségünké, ahogyan az korábban volt...*”¹⁹

A Vrangelhez közel álló Krivosein szintén felfogta, hogy egy kormányzóság nem harcolhat az összes többi ellen, és azért támogatta a dél-oroszországi fehérgárdista „*kísérleti telep*” gondolatát: „*E darabka földön, itt, a Krímben meg kell teremteni az emberséges életet, mégpedig úgy, hogy mindenki előtt világos legyen, ott a vonalon túl vörös lebuja van, itt, ezen az oldalon azonban, ha nem is paradicsom, de az emberek meg tudnak élni... Mi tulajdonképpen egy kísérleti telep, egy kirakatállomás vagyunk.*”²⁰ Ugyanakkor Krivosein tisztában volt azzal, hogy nagyon nehéz lesz fennmaradni, hiszen ahhoz, hogy a szükséges gabonával ellássák a félszigetet, támadást kellett intézni az északi kormányzóságok ellen.

Minden igyekezet ellenére a Krím félsziget „*tajvanizációjának*” nem volt sok esélye. Egyrészt hiányzott az a távolság, amely Tajvant elválasztja a kínai szárazföldtől, másrészt hiányzott olyan egyértelmű támogató is, mint amilyen a szigetet mindenellátó USA volt. A franciák és a lengyelek ugyan elismerték Vrangel kormányát, az angolok is némi anyagi támogatásban részesítették, de a lengyelek veresége után már mindenki inkább lezártak tekintette az ügyet. Az első világháború utáni Európa pedig nem volt abban a helyzetben, mint az erőtől duzzadó Egyesült Államok az ötvenes években.

A „*krími kísérleti telep*” gondolatának mégis volt jelentősége, mert aktív, a jövőre irányuló törvényhozó és politikai munkára ösztönözte Vrangelt és munkatársait. A legtöbb elfogadott rendeletet ugyan deklaráltnak nem oroszországinak gondolták, de a későbbi potenciális országos rendezés is valószínűleg a már megalkotott rendeletekből indult volna ki. Bármilyen furcsa jelenség ez, de az orosz fehér vezérek és vezető ideológusok a politikai halál küszöbén elkezdtek egy olyan államépítési kísérletet, amely nemcsak a napi politikai problémákra reagált, hanem perspektivikusabb, a jövőbe mutató szeretett volna lenni. E kísérlet minden hiábavalósága ellenére ugyanak-

kor jól megmutatta, hogy az egyes fehérgárdista eljárások átalakuláson mentek át a polgárháború során, és következtetéseket vontak le az elmúlt években lezajlott folyamatokból.

Vrangel kormánya és politikája

Vrangel kormányzásának legjelentősebb belpolitikai intézkedése a földreform és az azzal összefüggő önkormányzati reform volt. Mindkét reform a gazdálkodó parasztság politikai megnyerésére irányult. A fehér mozgalom vezetői, ideológusai és elemzői ugyanis 1920-ban végleg rájöttek arra, hogy a parasztság széles rétegeinek támogatása nélkül nem nyerhetik meg a polgárháborút. A báró parasztpolitikája tehát része volt az említett „kísérleti telep” politikájának, amelyen keresztül hatni akartak a maradék Oroszország lakosságára. A reformok végrehajtásához Vrangelnak természetesen szüksége volt az engedelmes és hatékony végrehajtó apparátusra. A kérdés csak az volt, sikerül-e majd egy ilyen szervezetet létrehozni, mert az addigi fehérgárdista tapasztalatok nem voltak túlzottan biztatóak.

Amikor Vrangel a dél-oroszországi fehér mozgalom élére került, döntően a katonai és politikai jobboldal támogatását élvezte, amely a körülményekre való tekintettel a bomlásnak indult fehérgárdista rezsim szanálását várta tőle. Egy szanációs program gondolata nem volt teljesen új, hiszen már 1919 végétől beszéltek róla a gyenyikinista kormányzati berkekben. A Gyenyikinhez közel álló kadet Asztrov ki is dolgozott egy ilyen programot. A program lényege az volt, hogy el kell kezdeni a következetes harcot a mindenfajta önkény és túlkapás ellen, továbbá a régi uralkodó osztályok helyett fel kell karolni a polgárháború során felemelkedett új gazdagparaszti és középosztálybeli csoportokat, illetve a lakosságot meg kell győzni arról, hogy a fehér hatalom szilárd, és rendet tud teremteni nemcsak az országban, hanem a saját hátszágában is. Ennek érdekében Asztrov egy kis létszámú, de szakemberekből álló, operatív kormány létrehozását javasolta, amely a főparancsnok vezetése alatt képes lesz megbirkózni a nehéz feladatokkal.²¹

Az Asztrov vezette kadetok ezekről a tervekről a jobboldallal is konzultáltak. Ezzel egyidejűleg hasonló elképzelések a jobboldali tábornokok körében is teret nyertek, csupán azzal a különbséggel, hogy azok nem akarták átengedni a kezdeményezést a kadetoknak. Lukomszkij tábornok volt az első, aki hirdetni kezdte, hogy most „*jobboldalibb kezekkel baloldali politikát kell folytatni*”.²² Gyenyikin végül magává tette ezeket az elképzeléseket, pontosabban szólva ezek sajátos ötvözetét, és a megszüntetett Különleges Tanácskozás helyére kinevezett egy szűkebb kormányt, amely azonban döntően jobboldaliakból állt. A kormányfő pedig Lukomszkij lett. Megállapítható tehát, hogy már Vrangel hatalomra kerülése előtt kialakult egy szűkebb kormány típusú testület, amely azt a politikát volt hivatott folytatni, amelyet később Vrangel hajtott végre. Tény, hogy Lukomszkij kormánya tiszavirág-életűnek bizonyult, mert még Gyenyikin bukása előtt megszűnt, de programja ezzel még nem tűnt el. Vrangel főparancsnokká emelésével ugyanis végleg győzött az a vonal, amely jobboldali kezekkel baloldali politikát akart folytatni.

Vrangel – elődjéhez hasonlóan – szintén híve volt a korlátlan katonai diktatúrának. 1920. március 29-én (azaz április 11-én) elfogadott rendeletében kimondta, hogy „*a katonai és polgári hatalom birtokosának a kormányzó és Dél-Oroszország fegyveres erőinek főparancsnoka* (oroszul: *Pravityel i Glavnokomandujuscij Vooruzsennimi szilami na Juge Rossziji*) tekintendő mindennemű korlátozások nélkül”.

Vrangel kormányzó mellett egy *tanács* (oroszul: *szovjet*) működött, amely a vezérkari főnökből, továbbá a hadügyi, tengerészeti, külügyi, polgári és gazdasági részlegek vezetőiből, illetve az állami ellenőrből állt. Később létrehoztak még pénzügyi, földművelésügyi-földrendezési és ipari-kereskedelmi tárcát is.²³ Ezek után az amúgy is kormányjellegű tanácsot az 1920 augusztusától már a *Dél-Oroszország Kormányának* hívták (oroszul: *Pravitelsztvo Juga Rossziji*). Ezzel valószínűleg jelezni akarták azt, hogy a rendszer konszolidálódott, és hosszabb távra óhajt berendezkedni. Külpolitikai-lag is elegánsabb volt e kifejezés használata.

Eleinte viszont valóban csak a tekintélyelvű és teljhatalmú kormányzó kisegítő apparátusaként képzelték el a tanács, illetve a kormány működését. Vrangellel együtt ugyanis polgári hivatalnokok sokasága menekült a Krím félszigetre. A báró azonban már korábban elégedetlen volt a közigazgatási apparátus működésével, és az evakuálásra készülő, kis kiterjedésű félszigeten nem szándékozott létrehozni olyan szerteágazó, ugyanakkor csekély hatékonysággal működő adminisztratív apparátust, mint amilyen Gyenyikin alatt alakult ki. Természetesen pénze sem volt egy nagy létszámú hivatalnokgépezet fenntartására. Saját, csak fokozatosan kialakuló kormányzati apparátusát inkább kis létszámúnak és olcsónak tervezte, de ugyanakkor azt akarta, hogy az hatékony és szakmailag felkészült legyen.²⁴ A célja egy valóban operatív szerv létrehozása volt.

A tanács első elnöke Vrangel közeli munkatársa, P. N. Satyilov tábornok lett, aki a kormányzó személyes barátja volt még a háború előtti időkből. A báró azért, hogy katonát nevezett ki a kormánya élére, megint követte a sokat kritizált Gyenyikin példáját. Hamar észhez tért azonban, és régi politikai szövetségését, Krivoseint nevezte ki kormányfőnek. A volt cári miniszter Krivosein előnye az volt, hogy rendelkezett közigazgatási gyakorlattal, továbbá pedig a körülményekhez képest viszonylag jelentős konzervatív politikai csoportosulás állt mögötte. A kormány többi tagja is komoly szakembernek számított a fehér táboron belül. A híresebb nevek közül főleg a külügyeket irányító Pjotr Sztruvét és a pénzügyi tárca élén álló Mihail Bernackijt kell megemlíteni. A híres közgazdász egyébként már Gyenyikin alatt is e poszton szolgált, és azok a kevesek közé tartozott, akik az előző főparancsnok bukása után sem hagyták el a félszigetet. Sztruve, Krivosein és Bernackij már a forradalom előtt is országosan ismert nevek voltak.²⁵

Az új kormánytagok döntően az Oroszország Állami Egyesítése Tanácsához tartoztak, és a korabeli felfogás szerint mérsékelt konzervatívnek számítottak. Ezen politikai homogenitás pozitívan mutatkozott meg a testület munkájában, mert az ülésekről hiányoztak azok az éles konfliktusok, amelyek korábban a megszüntetett Különleges Tanácskozást szétfeszítették. A vitás kérdéseket, amelyek eldöntésére hiányzott a kormányból és a neki alárendelt bizottságokból a kellő akarat és határozottság (ilyen volt például a földreform kérdése), Vrangel saját tekintélyére támaszkodva önállóan döntötte el, egyidejűleg magára vállalva a felelősséget. Pozíciója és a parancsnokok többségének támogatása ezt lehetővé tette. Ezenkívül a katonai diktatúra lényege éppen az volt, hogy a kormány minden döntése csak Vrangel kormányzó jóváhagyása után válik jogerőssé, azaz az ő kifejezett akarata nélkül semmilyen tervezetből nem lehetett érvényes és hatályos jogszabály. Egyébként azok a körülmények, amelyek között az új kormánynak dolgoznia kellett, és azok a nagyon gyakorlati gondok, amelyeket meg kellett oldania, is arra ösztönözték a testületet, hogy mellőzze az elvi jelleget, és inkább a kisebb horderejű, de néha sokkal bonyolultabb „megélhetési” kérdésekkel foglalkozzon.²⁶

A közigazgatási apparátus középső és alsó szintjén viszont a báró már nagyobb kádergondokkal küszködött. Káderpolitikáját később a következőképpen jellemezte: „*A meglehetősen leegyszerűsített kormányzati apparátust nem valamelyik párt embereiből toboroztam, hanem gyakorlati szakemberekből. Számomra nem léteztek sem monarchisták, sem republikánusok, hanem csak tudással rendelkező és munka iránt elkötelezett emberek.*”²⁷ A hangzatos szavak ellenére Vrangelnak valójágban nem állt rendelkezésre elegendő szakember, a polgárháború végének közeledtével ugyanis egyre kevesebb ilyen embert lehetett találni, mert a szakemberek többsége tisztában volt a Krím félsziget lehetőségével.²⁸

A „*baloldali politika jobboldali kezekkel*” kurzus kivitelezésében Vrangelnak szerencséje volt, hogy jobboldalról érkezett, mert így volt némi hitele a polgárháború során nagyon is jobbratolódott fehérgárdista tábor hangadó személyiségei előtt. Ezenkívül abban is szerencsés volt, hogy olyan konzervatív politikusokat sikerült maga mellé állítania, akik nyitottak voltak a reformok iránt, és hatalmuk megtartása érdekében hajlandók voltak némi szociális engedményekre. Vrangel ugyan inkább konzervatív beállítottságú személyiség és politikus volt, de ezzel egyidejűleg tudott pragmatikus is lenni. Miután nem volt nagybirtokos, könnyebben le tudta magában küzdeni a totális restaurációra irányuló törekvéseket. Az alatta szolgáló és szintén sikerre – vagy inkább túlélésre – áhítózó fehér tábornokok hozzá hasonlóan gondolkodtak e kérdésben. A hadsereg emberi és anyagi utánpótlásának kérdését fontosabbnak tartották annál, hogy néhány ezer nagybirtokos visszakapja a földjét.

Vrangel politikájának a lényegét két formulával lehetne jellemezni: az egyik a „mindenáron fennmaradni”, a másik pedig a „bárával a bolsevikok ellen” jelszó. Vrangel rendezni próbálta a viszonyát a lengyelekkel, szövetséget kötött a Szemjon Petljura vezette ukrán nacionalistákkal, sőt megbízottjai felkeresték az Ukrajna és Dél-Oroszország területén még létező paraszti felkelőkből álló bandák atamánjait, akik közül egyesekkel sikerült kibékülni. Nyesztor Mahno anarchista parasztjaival is hasonló tervei voltak, azonban Mahno felakasztatta a küldötteit, és inkább a Vörös Hadsereggel működött együtt Vrangel ellen. A báró a kozák autonomistákkal és szeparatistákkal is kompromisszumra törekedett.²⁹

A földreform

A „*baloldali politika jobboldali kezekkel*” programnak legfontosabb alkotóeleme az erős, önálló gazdaságokkal rendelkező parasztság létrehozására, megszilárdítására és politikai megnyerésére irányuló földreform volt, amely magán viselte a sztolipini agrárreform sok vonását. Ez nem meglepő, hiszen Krivosein korábban Sztolipin egyik legközelebbi munkatársa volt. A kormánynak figyelembe kellett vennie az 1917 óta vidéken végbement mélyreható változásokat. A legtöbb földesúri föld ugyanis a forradalom és a polgárháború alatt a gazdálkodó parasztok kezébe került. Gyenyikin nem merte véglegesíteni ezeket a birtokviszonyokat, csupán arra szorítkozott, hogy a végleges rendezésig a parasztság kezében hagyta a földeket. A birtokukba került földek tulajdonjogát azonban nem ruházta rá a parasztokra, és az elfoglalt földekért a termény egy részével kellett fizetni az előző tulajdonosoknak. Vrangel látta, hogy elődje részben a parasztság ellenséges magatartása miatt szenvedett vereséget. Rendszere a parasztságra akart támaszkodni, azaz az erős parasztságot akarta szembeállítani a proletárdiktatúrával. Ez meglehetősen népszerű elképzelés volt a fehér táboron belül, főleg 1919 óta.³⁰ A nagybirtokosi érdekcsoportok azonban mindig keményen ellenálltak, és

semmilyen reformot nem kívántak. Legerősebb pozícióik pedig éppen Dél-Oroszországban voltak. Emiatt Vrangelnak is sok energiájába került, amíg letörte az ellenállásukat.

Vrangel Glinka szenátorra bízta a földreform előkészítését. A szenátor hasonlóan látta a problémát: „A szocializmus és a kommunizmus meggyőzőtt ellensége lévén, monarchistaként mélyen hiszek a széles körű szociális reformok szükségességében, amely reformok közül az egyik éppen az új földtörvény. Szintén mélyen hiszek a parasztság alkotó szellemében és gazdasági ésszerűségében. Ezek az állami berendezésünk alapjai voltak a múltban, és kétségtelenül a jövőben is azok lesznek.”³¹ Ennek ellenére a Glinka szenátor vezette bizottság, amely alapvetően a helyi földbirtokosokból állt, Jaltában ülészeve arra a megállapításra jutott, hogy nincs is szükség radikális változásokra a földkérdésben. Ez természetesen nem elégíthette ki a kormányzót, aki azért Szimferopolba hozatta át a bizottságot, kibővítette azt a zemsztvók és a parasztek képviselőivel, és megparancsolta, hogy újból gondolják át a kérdést. A földbirtokosi többség véleménye azonban megint győzött, és a földreform második variánsa is túlzottan egyoldalúnak és konzervatívnak bizonyult. Esélye sem volt, hogy megnyerje a parasztság támogatását. Vrangel újból visszadobta a tervezetet. Glinka és társai végül kidolgozták azt az újabb reformtervezetet, amellyel azonban a bizottság többsége nem értett egyet. Vrangel viszont éppen ezt a radikális módon módosított harmadik tervezetet hagyta jóvá, amelyet a kormányban Glinkán és a hadsereg érdekeit szem előtt tartó két tábornokon (Satyilov és Nyikolszkij) kívül senki nem támogatott.³² Krivosein nem vett részt a szavazáson, mert csak két nappal később érkezett meg külföldről, de egyetértett Vrangellal lépésével annak ellenére, hogy a tervezetet nem tekintette tökéletesnek. Felfogta viszont, hogy tovább már nem lehet várni, és huszárvágással kell megoldani a kérdést.³³

Krivosein volt az, aki javasolta, hogy az intézkedés parancs formáját viselje, és így kerüljön kihirdetésre, ami 1920. május 25-én (azaz június 7-én) meg is történt. Elkezdődhetett a legradikálisabb fehérgárdista reformvállalkozás. Itt meg kell említeni, hogy Vrangel összes fontos társadalmi jelentőségű (földreform, önkormányzati reform stb.) intézkedését parancs formájában hozta meg, ezzel is hangsúlyozva uralma katonai diktatúra jellegét, illetve a meghozott jogszabályok rendkívüliségét. Az általános célkitűzéseket és indoklást tartalmazó parancsot természetesen mindig követte a konkrét rendelet. A földreformot például a nagyobb nyomaték kedvéért a cári időkben megmaradt egyetlen közjogi szerv, a Don-vidéken visszaállított *Kormányzó Szenátus* (oroszul: *Pravityelsztvujucsij Szenat*) is kihirdette rendelet formájában. A rendeletben a szenátorok külön kihangsúlyozták, hogy a földet a parasztek nem ingyen kapják, hanem ellentételezés mellett, ami szerintük megfelel az orosz nép jogi tudatának.³⁴ Ezt az elemet Vrangel is kiemelte emlékirataiban,³⁵ mintha bizonyítani akarta volna konzervatív elkötelezettségét, amelyhez a földreform során ragaszkodott. Kijelentette például, hogy egyáltalán nem állt szándékában mindenkit földhöz juttatni. Célja csupán a lojális gazdálkodó paraszti réteg megszilárdítása volt. A jövőben nem zárkózott el teljesen a nagybirtoktól. Fontos megemlíteni még azt, hogy a földreform nem volt oroszországi jellegű, hanem a vrangelista csapatok által elfoglalt területekre vonatkozott, bár valószínű volt, hogy máshol is ezt a megoldást fogják alkalmazni a fehérek, ha győzni akarnak.

Vrangel parancsa szerint minél több földet kellett a parasztság között szétosztani. A juttatandó földeket nem ingyen, hanem megváltás mellett kellett felosztani a parasztek között. A föld ellenértéke az egy gyeszjatyinára eső utolsó tíz év átlagtermé-

sének az ötszöröse volt, amelyet 25 évre szétosztva kellett pénzben vagy gabonában megváltani. A befolyt gabona az állami tartalékalapba, raktárakba ment. A földtulajdon maximális és minimális mértékének a megállapítását a választott parasztokból álló helyi földtanácsokra bízta. Vrangel tulajdonképpen az egész reform végrehajtását ezekre a földtanácsokra bízta, természetesen állami felügyelet mellett. Az ilyen formájú öntevékenységet hiba lett volna kikapcsolni a reformból, hiszen így sok kritikát és politikai támadást lehetett elkerülni. Egyébként a fehér mozgalom számára némileg idegen *földtanács* (oroszul: *zemelnij szovjet*) elnevezés használatát, ezt a falun már megszokottá vált kifejezést éppen Krivosein javasolta Vrangelnek.³⁶

Voltak természetesen olyan földbirtokok és telepek, amelyek nem kerültek szétosztásra. Ezek közé tartoztak például a tanintézetek mintagazdaságai, a kísérleti telepek, a magas kultúrájú szőlők és kertek, a Parasztbank közreműködésével szerzett földek, a tanyák kijelölésékor juttatott földek vagy a korábbi osztásföldek, azaz azok a földek, amelyek az 1861. évi reform után kerültek a parasztság birtokába.³⁷ Egyes földrészeket kivonták a felosztás alól, mert azokból a katonáknak akartak telkeket juttatni.³⁸ A régi tulajdonosokat Vrangel teljesen kiiktatta a folyamatból. Kárpótlásukat az állam vállalta magára, az ehhez szükséges pénzeszközöket végső soron az adózó parasztságtól kellett megszerezni. Azokat az ingóságokat és ingatlanokat, amelyek nem estek a szétosztás alá, visszaadták a régi tulajdonosoknak. A szociális béke fenntartása és a restauráció látszatának elkerülése érdekében a kormányzat a korábbi földbirtokosoknak megtiltotta, hogy visszatérjenek saját birtokaikra és bármilyen közigazgatási tisztséget vállaljanak ott, ahol birtokaik vannak vagy voltak.³⁹

A földreform végrehajtását rögtön a kihirdetés után elkezdték. A kihirdetés egybeesett a rendbe szedett *Orosz Hadsereg* (a régi Önkéntes Hadsereg új neve) észak-tavriai támadásával. Vrangel kormányzónak ugyanis az volt a véleménye, hogy a támadás során „a hadseregnek szuronyain kell hozni a földet”.⁴⁰ A reformnak üzenetértékűnek kellett lennie a bolsevikok alatt élő parasztság számára. Megválasztották az első voloszty szintű földtanácsokat, amelyek már augusztusban elkezdték a földosztást. A reform mérsékelten volt sikeres. Volt benne ugyan fantázia, csakhogy nagyon elkésett, sok paraszt már nem bízott a fehér uralom fennmaradásában, és ezért nem küldte szívesen háborúba a fiait. A polgárháborús körülmények miatt az ellátási viszonyokon sem javított sokat, pedig az nagyon fontos volt a Krím félsziget túlélése szempontjából.⁴¹

A reform néhány egyéb vonatkozásáról maga Vrangel számolt be visszaemlékezéseiben. Eszerint a földtanácsokba főleg tekintélyesebb gazdákat választottak, köztük a falusi értelmiséget is (agronómusok, békebírák, tanítók stb.). A földtanácsok által megállapított parcellák maximális nagysága a legtöbb helyen 30 és 70 gyeszjatyina között ingadozott, de voltak helyek, ahol 100 gyeszjatyinában egyeztek meg, máshol viszont, ahol a gyümölcsösök voltak túlsúlyban, csak 10 gyeszjatyinában. A régi tulajdonosok kezén megtartható földbirtok nagyságának tekintetében szintén nem volt egységes a gyakorlat. Egyes helyeken ahhoz ragaszkodtak a parasztok, hogy a korábbi földesúrnak is csak annyi földje maradjon, amennyi a volosztyban megállapított birtokmaximum, máshol 150 vagy még ennél is több gyeszjatyinát engedélyeztek nekik.⁴²

Az önkormányzatok reformja

Vrangel tábornok belpolitikájának másik fontos intézkedése az önkormányzati reform volt, amely egyébként szorosan kötődött a földreformhoz, hiszen tulajdonképpen azt fejlesztette tovább. A voloszty szintű zemsztvo létrehozása már régóta napirenden volt Oroszországban. Az ötlet eredetileg Sztolipintól származott, aki a voloszty-zemsztvo segítségével szeretne volna megszüntetni az elavult, a parasztság jogi különállását tartósító régi falusi önkormányzatot. Halála után azonban a terv elveszett a bürokrácia és a parlamenti politika útvesztőiben. A gondolathoz legközelebb az Ideiglenes Kormány tért vissza, amely 1917 májusában létrehozta a voloszty-zemsztvókat. A bolsevikok hatalomra kerülése után azonban a zemsztvókat a helyi szovjetek váltották fel. Gyenyikin pedig a maga részéről nem sietett visszaállítani a voloszty-zemsztvókat, mert félt, hogy a választások fölöslegesen felizgatják a falvakat.⁴³

A voloszty-zemsztvók gondolata Vrangel idején került újból komolyan napirendre. A tervezetet a már említett Glinka szenátor dolgozta ki. Az induló támadás miatt azonban Vrangel jobban sietett a földreform részletes szabályainak a kidolgozásával, mint a zemsztvo-reformmal, amely emiatt késett. Az önkormányzatokra háruló feladatokat azért egy időre a földosztás lebonyolítása céljából létrehozott voloszty és járási szintű földtanácsokra bízta, amelyeket először külön választották, később pedig már a megfelelő szintű zemsztvo-gyűléseknek kellett volna megválasztani ezeket a szerveket. Egyébként a szavazásra jogosultak köre és a választás módja is hasonlóságot mutatott, de a létrehozott szervek mégis mások voltak. A voloszty szintű földtanácsok a voloszty-gyűléseken választott 5–10 tagból álltak. A választott tagokon kívüli személyeket csak mint szavazati joggal nem rendelkező szakembereket vonták be a tanács munkájába. A járási földtanácsok viszont fele-fele arányban álltak választott és hivatalból ott helyet foglaló tagokból. Az utóbbiak a járási földügyi közvetítő, a járási zemsztvo-elöljáróság elnöke, a békebíró és a pénzügyi hatóság képviselője voltak. Rajtuk kívül még legkevesebb négy tagot kellett megválasztani a volosztyok nevében. E szervek végleges jelleggel döntöttek el a földreformmal kapcsolatos ügyeket. Az államhatalom bizonyos esetekben ugyan fenntartotta magának a beavatkozási jogot, de az nem volt túl széles körű.⁴⁴

Vrangel a voloszty szintű zemsztvo-reformról parancs formájában értesítette a lakosságot. A parancsban a báró tulajdonképpen megindokolta a reformot: *„A földnek az azt megművelő gazdák kezébe való átadása és a nagybirtokok kisbirtokokra történő szétaprózódása előrevetítik a zemsztvo-önkormányzatiság korábbi formájának megváltoztatását is. A megsemmisített zemsztvo-élet visszaállításának nehéz és felelősségteljes munkájába be kell vonni a kis földtulajdonosok új és népes osztályát... Akié a föld, azé a vidéki önkormányzati ügyek intézésének a joga is... Csak ezen az alapon felépített vidéki önkormányzatot tekintem jelen időben az államiság további építése szilárd bázisának...”*⁴⁵

Azokat az elveket, amelyek a reform kidolgozóit vezérelték, a báró bevallása szerint leginkább Krivosein ragadta meg a *Velikaja Rosszija* című újságnak adott interjújában. Ebben a kormányfő kifejtette, hogy a kormányzat a jövőben az éppen létrehozott, szilárd, önálló gazdálkodó kistulajdonosi rétegre kíván támaszkodni, amely részére decentralizálni akarja a közügyek egy részét. A változásokat pedig az teszi szükségessé, hogy a forradalom alaposan felbolygatta a régi normákat. Az új hatalom nemcsak földet, hanem helyi adminisztratív hatalmat is adni óhajt az új tulajdonosok kezé-

be. Egyelőre az újnak számító voloszty-zemsztvóra kívánják rábízni a korábbi járási zemsztvók feladatait, az új járási zemsztvókra pedig a korábbi kormányzósági zemsztvo feladatait és hatásköreit. Krivosein jelezte, hogy tovább is hajlandó elmenni a decentralizálás útján, minden azonban attól függ, hogy az új szervek mennyire lesznek képesek megbirkózni a rájuk bízott feladatokkal, milyen lesz a helyi iskola, kórház, bíróság, illetve mennyire igazolják majd hasznosságukat az államiság és a nemzeti kultúra szempontjából.⁴⁶ Ami a kormányzósági zemsztvo jövőjét illeti, arról Vrangel úgy nyilatkozott, hogy ezt a kérdést nyitva hagyja és csak később kívánja eldönteni.⁴⁷

Milyenek is voltak ezek a voloszty és járási zemsztvók? Kik választották őket és milyen hatásköreik voltak? A voloszty-zemsztvo két szervből állt – a *voloszty-zemsztvo-gyűlésből* (oroszul: *volosztnoje zemszkoje szobranyije*) és a végrehajtó szervként működő *voloszty-zemsztvo-elöljáróságból* (oroszul: *volosztnaja zemszkaja uprava*). A zemsztvo-gyűlés tagjait egy évre választották a falusi választói gyűlések, amelyeken a legalább 25 éves korhatárt elért alábbi személyek vehettek részt: a földdel rendelkező és önálló gazdaságot vezető háztulajdonosok, továbbá bármilyen rendű földtulajdonosok, akik saját elhatározásból feliratkoztak a legközelebbi falu választói jegyzékébe (de birtokonként csak egy-egy személy, a birtok nagyságától függetlenül), továbbá a bérlők, akik legalább három éve ott élnek a volosztyban, amennyiben önálló gazdaságot vagy ipari-kereskedelmi, illetve gyári-nagyüzemi vállalkozást folytatnak, a pravoszláv templomok előljárói, illetve bármilyen felekezethez tartozó egyházközségek képviselői, amennyiben a voloszty határain belül földtulajdonnal rendelkeznek. Végül szavazhattak még a kincstári és társadalmi intézmények, a kereskedelmi és ipari társaságok képviselői, viszont társaságonként és intézményenként csupán egy-egy szavazat erejéig és csak abban az esetben, ha a volosztyban ingatlan tulajdonnal rendelkeztek. A választójogból a nők sem voltak kizárva, ha megfeleltek a fenti feltételeknek, és ők voltak a családfők. Minden választópolgárnak csak egy szavazati joga volt, amelynek gyakorlását nem ruházhatta át másra, azaz helyette, megbízásából más nem szavazhatott. A kivételt ezalól a rendelet csak egy esetben engedélyezett: amennyiben a szavazásra jogosult a fronton tartózkodott. Ilyenkor a család másik, szintén legalább 25 éves tagja helyettesíthette őt a választásokon.

A volosztyokban megválasztható képviselők számát egy külön határozatban állapították meg, s ezt a járás előljárója állította össze, és a kormányzó hagyta jóvá. A feltétel az volt, hogy minden, legalább 200 választóval rendelkező falugyűlésre jusson egy képviselő, összlétszámuk azonban egy volosztyban ne legyen húsznál kevesebb és negyvennél több. A járási zemsztvo-gyűlések képviselőit nem közvetlenül a választópolgárok, hanem a voloszty-zemsztvo-gyűlések választották – azokban a járásokban, ahol a volosztyok száma nem haladta meg a tizenötöt, két képviselőt gyűlésenként, ennél nagyobb járásokban pedig csak egy képviselőt. Néhány képviselőt küldtek a gyűlésbe a járás részét alkotó városok dumái is, külön meghatározott létszámban. Ezenkívül hivatalból a járási zemsztvo-gyűlés tagjainak számítottak még a járási zemsztvo-elöljáróság tagjai és az összes voloszty-zemsztvo-elöljáróság egy-egy képviselője is. A járás részét alkotó városok polgármesterei is ott ültek, ugyanúgy, mint a pravoszláv egyház egy képviselője is. A pravoszláv egyházon kívül egy hely járt még annak a nem pravoszláv felekezetnek, amely dominált a járásban. Egy képviselői helyet tartottak fenn a földművelésügyi tárca járási képviselőjének, amennyiben ez a tárca a járásban rendelkezett ingatlantulajdonnal.⁴⁸

A fenti rendelkezésekből látszik, hogy választójoggal csak azok a személyek rendelkeztek, akik valamilyen kapcsolatban álltak a földdel. A vrangelista önkormány-

zati választójog tehát nem tekinthető általánosnak, hiszen a nincstelen falusi népesség ki volt belőle rekesztve. Közvetlen – és ez esetben egyenlő és titkos – választás csak az önkormányzat legalacsonyabb fokán létezett, mert a járási képviselő-testületeket már közvetve választották. A rendszer ezzel egyértelműen nyilvánvalóvá tette, melyik csoportra akar támaszkodni: a vagyonos gazdálkodó parasztságra. Vlagyimir Obolenszkij herceg, a szimferopoli zemsztvo-elöljáróság elnöke, aki a rendszer demokratikus kritikusai közé tartozott, azt is gyanította, hogy a reformmal a kormányzat nemcsak a gazdagparaszti tulajdonosi réteget akarta előnyben részesíteni, hanem a mindig gyanakvással kezelt, demokratikus érzelmű értelmiséget ki akarta iktatni a választásra jogosultak köréből.⁴⁹ A reform következtében várható volt, hogy megszűnnek a korábbi „értelmiségi” jellegű zemsztvók, és helyükre a politikailag képzetlenebb, és ezért remélhetőleg befolyásolhatóbb paraszti önkormányzatok kerülnek. E megoldás mögött nehéz nem észrevenni azokat a paternalisztikus meggondolásokat, amelyek 1905 táján az akkori választójogi törvények konzervatív megalkotóit vezérelték. Ők ugyanis szintén a politikailag „elmaradott” parasztságban vélték felfedezni a cári hatalom és a tradicionális társadalmi rend új bázisát.

Természetesen az újszerű voloszty és járási szintű zemsztvók sem lennének teljesen önállóak, hanem komoly hatósági felügyelet alatt működnének. Az utóbbit azzal akarták hatékonyabbá tenni, hogy a voloszty-zemsztvo végrehajtó elöljáróságának, azaz az ún. upravának az elnöke egyben az adminisztratív feladatok ellátásával megbízott *voloszty-elöljáró* (oroszul: *nacsalnyik volosztyi*) lett volna, aki ebben a minőségében a központi hatalom által kinevezett *járási főnök* (oroszul: *nacsalnyik ujezda*) alá tartozna. Ugyanakkor az elöljáróságok elnökei hivatalból tagjai voltak a járási zemsztvo-gyűléseknek.⁵⁰ Ezáltal tehát a hatalom befolyásolási lehetőséghez jutott az önkormányzatok életében.

Mindkét szintű zemsztvo jogalanyisággal rendelkezett, azaz az általános polgárjogi szabályok alapján tulajdont szerezhetett, illetve eladhatott, kölcsönöket vehetett föl, szerződéseket köthetett. Joguk volt saját helyi adók kivetéséhez is. Ami a feladat- és hatásköri megoszlást illeti a voloszty és a járási szintű zemsztvók között, a következő volt a helyzet: a voloszty-zemsztvók feladata lett a helyi adók megállapítása és kiróvása a lakosság között, továbbá az adóbeszedés ellenőrzése, az 1920. évi földreformból fakadó természetbeni és pénzbeli kötelezettségek teljesítése feletti felügyelet, a hadsereg és a lakosság ellátásának elősegítése, a földhasználati kérdéseknek a földtanácsok általi megoldása és az államőrség (azaz rendőrség) fenntartása. Ezzel szemben a járási zemsztvók feladata lett a helyi jellegű kötelezettségek voloszty-zemsztvók általi teljesítésének a felügyelete, a helyi tulajdonban lévő épületek és egyéb berendezések elosztása a volosztyok között, annak az aránynak a meghatározása, amely arányban az egyes volosztyok kötelesek hozzájárulni a járási zemsztvo-intézmények és vállalatok fenntartásához, továbbá az összállami adóterhek, illetve az állami szubvenciók elosztása a volosztyok között, a voloszty-zemsztvók tájékoztatása az egész járást érintő ügyekben, illetve még néhány kevésbé fontos feladat. Mindebből kitűnik, hogy a járási zemsztvo alapvetően egy koordináló és elosztó-disztributív szint lett az elsődleges szintnek számító volosztyok fölött.

A rendeletek szerint mindkét típusú zemsztvo önállóan látja el a feladatait és gyakorolja kompetenciáit, csupán néhány kiemelt ügyben volt szükség a kormányzói szinten működő felsőbb államhatalmi szervek jóváhagyására. Kiemelt ügynek számított például az ingatlanok elidegenítése vagy elzalogosítása, a zemsztvo által felvett kölcsönök és garanciavállalások engedélyezése, végül pedig a közhasznú

zemsztvo-vállalatok létrehozásának és üzemeltetésének szerződésben történő átengedése magánszemélyeknek és vállalkozóknak.

Az összes többi zemsztvo-határozatot a felügyeletet gyakorló állami szervek csak felfüggeszthették, de nem semmisíthették meg. Ilyen felügyeleti szervnek számított a volosztj viszonylatában a járási főnök, a járási zemsztvók tekintetében pedig a kormányzó. A meghozott határozatot két esetben függeszthették fel: ha a határozat nem volt összhangban a jogszabályokkal, illetve ha hatásköri összeütközés merült fel, ezenkívül pedig ha a határozat nem felelt meg az „*államiság visszaállításaért*” folytatott (azaz a bolsevikellenes) küzdelem általános követelményeinek. A másik feltétel tulajdonképpen majdnem korlátlan beavatkozási jogot biztosított az államhatalmi szerveknek a helyi önkormányzatok ügyeibe. A határozat felfüggesztése esetében a végleges döntést az első esetben a békebírák gyűlésének az elnöke (a volosztj-zemsztvók esetében) vagy a közigazgatási bíróság (a járási zemsztvo esetében) hozhatta meg. A második esetben a végső döntés az ügy jellegétől függően a járási zemsztvo-elöljáróság kibővített ülésére vagy a helyi gazdasági tanácsokra tartozott. Amennyiben a kormányzó nem értett egyet az említett gazdasági tanács határozatával, a végső döntés a legfelsőbb központi kormányzati hatalomra tartozott.

1920-ban felmerült egyébként a kormányzósági zemsztvo létrehozásának a gondolata is, azonban Vrangel ennek a megoldását a jövőre hagyta. Meg kell említeni, hogy a járási zemsztvókról szóló rendelet csak néhány hónappal a volosztj-zemsztvók helyzetét szabályozó jogszabály után jelent meg. A rendeletet bevezető parancs ugyanakkor a járási zemsztvo-gyűlésekre bízta, hogy tisztázzák, melyek azok a feladatok, amelyek meghaladják a járási szint lehetőségeit és a kormányzósági szintre tartoznak. Az ilyen jellegű ügyekben lehetővé tették a járási önkormányzatok számára, hogy egymással szövetkezzenek és a járások szövetségeit hozzák létre, amely szövetségek egész kormányzóságok területét is magukba foglalhatják. Az idő rövidsége miatt erre nem kerülhetett sor, hiszen másfél hónap múlva a krími fehérek végleges vereséget szenvedtek.

Vrangel és a monarchia kérdése

Vrangel tábornok soha nem csinált különösebb titkot abból, hogy monarchista. Posztjára is tulajdonképpen mint a közismerten monarchista érzelmű jobboldali erők jelöltje került. Természetesen, amikor Dél-Oroszország kormányzója lett, óvatosnak kellett lennie ebben a kérdésben, és elődjei példáját követve inkább hallgatni kellett a monarchiáról. Miután azonban Gyenyikintől eltérően a monarchista jobboldal a bárót mégiscsak saját emberének tekintette, Vrangelnek könnyebben bocsátották meg „közjogi határozatlanságát”.

Más volt a helyzet a külföldi szövetségesekkel, mert előttük már jobban kellett taktikázni. Amerikai diplomáciai képviselők érdeklődésére például azt válaszolta, hogy Oroszország jövőbeli állam- és kormányformájáról az orosz népnek lehetősége lesz véleményt nyilvánítania a polgárháború után, mégpedig az általános választójog alapján megválasztott nemzetgyűlésben (oroszul: *Nacionalnoje Szobranijje*). Saját nevében kijelentette, hogy nem szándékozik társadalmi támogatottság nélküli állam- és kormányformát ráerőltetni az országra.

A politikai programját tartalmazó, „*Felhívás az orosz néphez*” című deklarációjában pedig azt jelentette ki, hogy a fehérek „*a hitért, a szenségekért és a testvérháború megszüntetéséért*”, a „*kommunista rabló uralom alóli felszabadításért*” harcol-

nak, illetve azért, hogy a „*paraszt a tulajdonába kapott földdel újból földműveléssel foglalkozhasson*”. Utolsó célkitűzésként viszont az szerepelt a nyilatkozatban, hogy „*az orosz nép egyedül válasszon magának Gazdát*”. A többi fehérgárdista proklamációhoz képest csak a parasztság kiemelése és a „*Gazda*” (oroszul: „*Hozjain*”) kifejezés az újdonság, mivel az utóbbi alapos kétségekre adott okot, mert sokan a cárt értették alatta. Nikolaus Katzer viszont a kifejezés mögött már a monarchikus uralkodó nélküli, egyszemélyes diktatúrát sejtette.⁵¹ Vrangel későbbi írásából azonban nem nagyon rekonstruálható, pontosan mit értett e többértelmű kifejezés alatt.

Tény, hogy Vrangel pragmatikus politikus volt, és egyáltalán nem biztos, hogy a polgárháború után visszaállította volna a monarchiát. Ami a báró jövőképét illeti, érdemes két kisebb megjegyzést idézni emlékirataiból: „*Amíg Oroszországban nem alakul ki az igazi államhatalom, mindegy, hogy milyen, csak az emberi szellem évszázados keresése során kipróbált törvényességen, a személyes szabadságon és a tulajdonjog biztosításán, illetve a nemzetközi körülmények tiszteletben tartásán alapuljon, addig Európában nem lesz se béke, se gazdasági fellendülés.*”⁵² E kijelentés ugyan meglehetősen stilizált és sok évvel a polgárháború után keletkezett, mégis kiderül, hogy az erős hatalom és a magántulajdon milyen fontos szerepet játszott gondolkodásában.

A másik megjegyzés szintén emigráns korából származik. Konkrétan akkor keletkezett, amikor Vrangel a Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg személyét előtérbe helyező monarchisták nyomása alá került. Vrangel ugyanis az emigrációban is megpróbálta életben tartani a fehérgárdista ideológia egyik alappilléreit, miszerint „*a hadsereg a politikán kívüli áll*”, és a fehér csapatok „*nem a monarchiáért vagy a köztársaságért, hanem a Szent Oroszországért harcolnak*”. Személyes véleménye viszont a következő volt: „*Oroszország egész múltja amellet szól, hogy az ország előbb vagy utóbb visszatér a monarchista berendezkedéshez, ne adja lsten azonban, hogy ezt a rendszert a szuronyok erejével vagy a fehérterror révén kényszerítsék rá a lakosságra...*”⁵³ Miként később írta: „*A cárnak akkor kell megjelennie a porondon, amikor már végeztek a bolsevikokkal... amikor véget ér az a véres küzdelem, amely még a fehérek előtt áll. A cárnak ugyanis fehér lovon kell bevonulnia Moszkvába, és nem szabad, hogy bepiszkítsa őt a polgárháború vére, hiszen neki a megbékélés és a kegyelem szimbólumának kell lennie.*”⁵⁴

Vrangel tehát érzelmileg egyáltalán nem idegenkedett a monarchista jelszavaktól, viszont reálpolitikusként úgy érezte, hogy e jelszavak hangoztatása fölöslegesen megnehezíti a fehér mozgalom egyben tartásának az ügyét, és újabb belső konfliktusokat szül. Nem is annyira a fehérgárdista hadsereg véleménye miatt aggódott, mert tudta, hogy annak majdnem 90%-a monarchistákból állt,⁵⁵ hanem sokkal inkább az orosz emigráció különböző politikusainak a hozzáállása aggasztotta, hiszen köztük nemcsak a monarchia kérdésében nem alakult ki konszenzus, hanem a trónörökös személyében sem.

*

Vrangel krími rendszere bizonyos szempontból rövid, de jellemző befejezése volt a fehér mozgalomnak, illetve szellemi útkereséseinek. „*Államszervezési kísérlete*” pedig jó példája annak a fejlődésnek, amelyen keresztülmentek a fehér tábor konzervatív vezetői. 1920-ra számukra is nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság politikai és szociális megnyerése nélkül nem számíthatnak semmi jóra. A krími orosz konzervatívok a régi rendszer megmentése érdekében tettek még egy utolsó kísérletet. Ezek a próbálkozások sok tekintetben hasonlítottak a sztolipini reformsorozatra.⁵⁶ A sztolipini idők-

kel való személyes kontinuitást Krivosein testesítette meg. A vrangelista önkormányzati reformok mögött ugyanakkor nem lehet nem észrevenni azokat a meggondolásokat sem, amelyek az orosz ultrakonzervatív monarchistákat vezérelték 1905-ben, amikor az ún. Buligini-bizottságban vitatkoztak a bevezetendő választójogról. A híres Konsztantyin Pobedonoszcev ihlette ultrakonzervatívok akkor azt szorgalmazták, hogy a szerintük archaikus, tradicionalista és cárhű parasztság minél szélesebb rétegei választójoghoz jussanak. Abban reménykedtek, hogy a cárizmus ezáltal komoly és könnyen befolyásolható szavazóbázishoz jut. Az 1905–1907-es első orosz forradalom viszont csalódást okozott nekik. A parasztság konzervativizmusába vetett hitük ennek ellenére megmaradt, és Vrangel munkatársait is befolyásolta. Ők már mégiscsak tanulak a történelemből, és felismerték azt, hogy a magántulajdon szentségén alapuló konzervatív berendezkedés igazi bázisa csak a jómódú parasztság lehet, a szegények ugyanis ösztönösen mindig az újraelosztás hívei lesznek. Ezért visszatértek a már említett sztolipini megoldásokhoz. A Vrangel–Krivosein–Struve csoport politikája tehát leginkább ahhoz a konzervatív orosz reformizmushoz állt közel, amely korlátozott szociális reformok árán meg akarta őrizni a tekintélyelvű és hierarchikus orosz államiságot.

Bonyolult feladat megvonni Vrangel krími uralmának a mérlegét. A báró nagy érdeme – természetesen csak a fehérgárdisták szemszögéből – az, hogy sikerült lelket önteni a vereségek súlya alatt összeroppant fehérekbe, illetve előkészíteni az evakuálást, amely sok ember életét mentette meg. A több mint 130 ezer fő szervezett evakuálása semmiképpen sem volt kis teljesítmény. Vrangel elődjénél sokkal energikusabban és koncepciózusabban próbált hozzányúlni az életbevágó szociális és politikai kérdésekhez. Ebben határtalan pragmatizmusa és fejlett politikai érzéke is segítette. Az általa irányított területen egy időre valóban nagyobb rendet tudott teremteni, mint összes elődje együttesen, de az ő uralma sem volt mentes atrocitásoktól, megtorlásoktól, korrupciótól és egyéb túlkapásoktól.

Vrangel igyekezetét és ügyességét elismerte a vele szemben kritikus Miljukov is, aki azonban szkeptikus volt a „baloldali politika jobboldali kezek által” jelszóval leírható programmal szemben. A neves történész a következőket írta Vrangelről és politikájáról: *„Vrangel a feladatok teljesítéséhez előre meghatározott elképzelések nélkül látott hozzá. Szilárdan elhatározta viszont, hogy nem ismétli meg azokat a hibákat, amelyek Gyenyikin bukásához vezettek. Ezek a hibák nyilvánvalóak voltak számára. Ez a kormány hozzáállása az agrárkérdéshez, a kapcsolat a birodalom periferiáján létrejött államalakulatokkal, illetve a lakosság és a hadsereg közötti viszony volt. Ime ez a három kérdés, amelyet másként kellett megoldani, mint ahogyan azt Gyenyikin tette. De a helyes megoldások akkor csupán baloldali megoldások lettek volna, Vrangel pedig, ahogy láttuk, a jobboldaliak jelöltje volt. Katonai határozottsággal viszont nem hátrált meg a nehézségek előtt, bárkivel és bármilyen eszközökkel sikert elérni, ez volt a kiindulópontja... A baloldali megoldásokat Vrangel azonban csak eszközként és nem célként fogta fel. És nagyon hamar ebből a kettősségből kibújt a korábbi jobboldali pszichológia. A »baloldali« politika »jobboldali« kezekbe kerülve már nem volt többé baloldali.”*⁵⁷

Vrangel a fenti szkeptikus vélemény ellenére mégiscsak keresztülvitte a viszonylag radikális földreformot, és részben megfegyelmezte csapatait. Miljukov egyébként éppen az utóbbit, azaz a hadsereg nagyobb fegyelmét tekintette a vrangeli kísérlet legfőbb sajátosságának. A végeredményen viszont mindez már nem tudott sokat változtatni. A földreformnak talán lehetett volna sikere, ha hosszabb ideig ma-

radt volna fenn a fehér front, és ha a lakosság jobban bízott volna a vrangeli kormányzat tartósságában. A paraszti tömegek azonban jó politikai és gyakorlati érzékkel megéreztek, hogy a dél-oroszországi fehér ellenállás napjai meg vannak számlálva. A lakosság többsége már csak arra várt, hogy vége legyen a hosszú és véres öldöklésnek, amelyből mindenképpen ki akart maradni.

Jegyzetek

- ¹ *Ignatyev, N.*: Pjatygyeszjat let v sztroju. Moszkva, 1986. 82–83.
- ² *Cvetkov, V. Zs.*: Pjotr Nyikolajevics Vrangel. In: Voproszi isztoriji. 1997. 7. sz. 55–56.
- ³ *Vrangel, P. N.*: Voszpominanyija genyerala barona Vrangelja. Frankfurt a. M. 1969. 27.
- ⁴ *Vrangel, P. N.*: Zapiszki. I–II. Moszkva, 1995. I. kötet. 21.
- ⁵ *Cvetkov*: i. m. 56.
- ⁶ *Vrangel*: Voszpominanyija. 60.
- ⁷ *Cvetkov*: i. m. 58.
- ⁸ Uo. 59.
- ⁹ *Vrangel*: Zapiszki. I. kötet. 384.
- ¹⁰ Ezekről a vitákról lásd részletesebben *Kersznovszkij, A. A.*: Filozofija vojni. Belgrád, 1939.
- ¹¹ *Vrangel*: Voszpominanyija 60. vagy Zapiszki. I. kötet 141.
- ¹² *Vrangel*: Zapiszki. I. kötet 331–336.
- ¹³ Novorosszijszk elhagyása során ugyanis a fehérek nagyon sok sebesültet, családtagot vagy a többiek visszavonulását biztosító bajtársat a parton hagytak. Ez számukra a vörösök bevonulása után a halállal volt egyenlő.
- ¹⁴ *Usakov, A. I.–Fegyuk, V. P.*: Belij Jug. Moszkva, 1997. 41.
- ¹⁵ *Szlascsov-Krimszkij, A. J.*: Belij Krim. 1920 g. Memuari i dokumenti. Moszkva, 1990. 145.
- ¹⁶ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 50.
- ¹⁷ *Obolenszkij, V. A.*: Krim pri Vrangele. In: Revoljucija i grazdsanzkaja vojna v opiszanyijah belogvargejceva. Gyenyikin, Jugenyics, Vrangel. Moszkva, 1991.
- ¹⁸ *Vrangel*: Zapiszki. II. kötet 57.
- ¹⁹ *Sulgin, V. V.*: Dnyi. 1920. Moszkva, 1989. 463.
- ²⁰ Uo. 466.
- ²¹ *Miljukov, P. N.*: Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkaj revoljuciji. II. kötet Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje. Párizs, 1927. 214–216.
- ²² *Lukomszkij, A. Sz.*: Voszpominanyija. ARR. VI. kötet. 145.
- ²³ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 59.
- ²⁴ *Cvetkov*: i. m. 66.
- ²⁵ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 60–61.
- ²⁶ Uo. 61.
- ²⁷ *Vrangel*: Zapiszki. II. kötet 39. és 57.
- ²⁸ *Valentyinov, A. A.*: Krimszkaja epopeja. ARR. V. kötet 27.
- ²⁹ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 68.
- ³⁰ Lásd Konsztantyin Szokolov nézeteit erről vagy Nyikolaj Ivanov és Bulak-Balachovics pszkovi „kísérleteit”.
- ³¹ Agrarnaja polityika Vrangelja. In: Krasznij arhiv. 1928. 1. sz. 66.
- ³² *Usakov–Fegyuk*: i. m. 64–65.
- ³³ *Vrangel*: Voszpominanyija. 102.
- ³⁴ Uo. 103.
- ³⁵ Uo. 106–107., 109.
- ³⁶ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 65.
- ³⁷ *Piontkovszkij, Sz.*: Grazdsanzkaja vojna v Rossziji (1918–1921). Moszkva, 1925. 633.
- ³⁸ *Vrangel*: Voszpominanyija. 243–246.
- ³⁹ *Cvetkov*: i. m. 69.
- ⁴⁰ Uo. 69–70.
- ⁴¹ Uo. 70.
- ⁴² *Vrangel*: Voszpominanyija. 129–130.
- ⁴³ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 67.
- ⁴⁴ *Vrangel*: Voszpominanyija. 118–119.
- ⁴⁵ Uo. 119–120.

⁴⁶ Uo. 121–122.

⁴⁷ Uo. 127–128.

⁴⁸ Uo. 122–125.

⁴⁹ *Obolenszkij, V.*: Krim pri Vrangelje. In: Revolucija i grazdsanskaja vojna v opisanyijah belogvargejcev. Gyenyikin, Jugyenyics, Vrangel. Moszkva, 1991. 387.

⁵⁰ Uo. 388–390.

⁵¹ *Katzer, N.*: Die weisse Bewegung in Russland. Köln–Weimar–Wien, 1999. 396.

⁵² *Vrangel*: Voszpominanyija. 89.

⁵³ *Bortnyevszkij, V. G.*: Zagadka szmertyi genyerala Vrangelja. Szentpétervár, 1996. 15–16. A szerző itt a stanfordi székhelyű Hoover Institutban található levéltári forrásokra hivatkozik, nevezetesen Vrangel Kartasevhez írt egyik levelére.

⁵⁴ *Davac, V.*: Borba za armiju. Belgrád, é. n. 160.

⁵⁵ *Bortnyevszkij*: i. m. 20.

⁵⁶ Pjotr Sztolipin belügyminiszter, majd később miniszterelnök a magántulajdonnal rendelkező parasztság létrehozását tűzte ki célul. Ennek érdekében megpróbálta megszüntetni az obscsinát, illetve az áttelepítési politikával csökkenteni az agrárvidékek túlnépesedéséből fakadó problémákat. A miniszterelnök erős kézzel próbálta vezetni az országot, a reformokat csak a forradalmi mozgalmak leverése után volt hajlandó elkezdeni. Sztolipin híve volt a cenzusos választójogon alapuló korlátozott parlamentarizmusnak, amelyben a hatalom ad hoc szövetségeket próbál találni, de úgy, hogy az egyik irányba se kötelezze el magát túlzottan.

⁵⁷ *Miljukov, P. N.*: Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkoj revoluciji. II. kötet. Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje. Párizs, 1927. 222.